

Մ Ա Շ Տ Ո Ց Ե Ա Ն Լ Ե Ձ Ո Ւ Ն

Ըստ Հ. Յ. ԳԱԹՐՈՆԻ

Մաշտոցեան գրերուն 1500ամեայ Յոզելեանն է միանգամայն 1500ամեակը մաշտոցեան կամ ուրիշ բառերով հայ ոսկեղինիկ լեզուին: Հայ գրականութեան որրանին մէջ արդէն ունեցած ենք լեզու մը՝ քերականօրէն կանոնաւոր եւ ճաշակագիտօրէն կատարեալ. ահա մեր գրականութեան պատմութեան ամենամեծ սքանչելիքը, որուն նմանը ի գուր կը փնտոնեք օտար ազգերու քով: Կը ցաւինք, որ այս մասին գրեթէ ոչինչ գրուեցաւ հայ թերթերուն մէջ: Կը ցաւինք, բայց չենք զարմանար. վասն զի արդէն 70 տարիէ ի վեր մոռացութեան դարաններէ հանուած եւ հրապարակի վրայ դրուած այս չքնաղ լեզուա՝ ցայժմ՝ ազգային գրեթէ եւ ո՛չ մէկ բանասէր կամ զբազէտ՝ բաց ի Վիեննական Մխիթարեան Դպրոցէն, հետաքրքրուած է, ոչ ոք տակաւին թափանցած է անոր ներսը, անոր գաղտնիքներուն ու արտակարկառ գեղեցկութեան: Կը բաղձայինք սոյն կէտը մեր հայ զբազէտներուն մտադրութեան յանձնել:

Այս առթիւ կը հրատարակենք հոս Հ. Յ. Գաթրոնեանի տակաւին անտիպ մնացած «Հայոց կանոնագրքէն», հատուած մը, որուն մէջ համառօտ բայց շատ պայծառ կերպով պարզուած են հայ դասական լեզուին էութիւնը, նկարագիրն եւ ոչ-դասական լեզուներէ ունեցած տարբերութիւնները: Գաթրոնեան, որ Ս. Մաշտոցէն եւ անոր աշակերտներէն վերջը առաջին անգամ՝ սոյն լեզուաւ գրելու փառքը ունեցած է, կը յուսանք թէ իւր այս հատուածով մեծապէս նպաստէ հայ մատենագրութեան պատմութեան:

ԽՄԲ. ՀԱՆԴ.

Հայերէն լեզուն ալ իրեն յատուկ պատմութիւնն ունեցած է: Այս լեզուն գրականութեան մտած առեւէն երկու անգամ նշանաւոր յեղափոխութիւն կրեց իբրեւ գրոց բարբառ. մէյ մը՝ երբոր յոյն լեզուի ուսման միջամուխ եղան Հայոց գիտնականք, մէյ մ'ալ երբոր հռոմայեցի լեզուի տեղեկութեամբ զարգացան:

Հայք իրենց նախնական լեզուին ուսումը եւ անոր քննութիւնները օտարաց թող չտուին ինչպէս արդի Յոյնք ըրին, որոնց համար բովանդակ Եւրոպա աշխատեցաւ, գլխաւորաբար գերմանական ազգը, անոնց հին լեզուին քերականութիւններ, բառարաններ, դասական մատենագիրներուն մեկնութիւններ գրելով: Մխիթարեանք եղան՝ որ Հայերէն լեզուի ուսման միջոցներն ըստ օրինի հոգալու, յատկութիւնները գիտելու, անոր յեղափոխութեանց հմտանալու ամէն ջանք ու ծախք ըրին:

Մխիթարեանց երկու դպրոցները կարծես թէ աշխատութիւնը մէջերնին բաժնեցին: Վենետիկի դպրոցը հռոմայեցի լեզուի սիրահարներէն մուծուած խորթութիւնները՝ որոնք բառից եւ անոնց դասաւորութեանց մէջ թափանցած էին, ամենայն անաչառութեամբ զտեց. Վիեննայիին ալ 30 (1840էն սկսելով) տարիէ ի վեր մանրակրկիտ կ'որոշէ աւելի մեծ ան յեղափոխութիւնը՝ որն որ առ լեզուին մէջ հելլենասէր

Հայ մատենագրաց ձեռք Հինգերորդ դարուն կէսերն սկսելով արդէն նոյն դարուն վերջերը տիրող եղաւ:

Աս ըստ ինքեան բանասիրական դիտողութիւնը՝ մատենագրական քննութեանց մեր-ձեցուելու ատեն՝ ինչ անհուն շահ կը բերէ, չի կրնար այնչափ շուտով ըմբռնուիլ, ցորչափ մարդ առիթ ունեցած չէ տեսնելու՝ թէ ինչպէս լեզուէն առնուած ամէն մէկ արդիւնք միշտ քայլ առ քայլ կ'ընթանայ ուրիշ կողմանէ ստացուած տեղեկութեանց հետ: Սոյն դէպքը չի կրնար ուրիշ տեղ այնչափ յաճախ եւ այնչափ պայծառ տեսնուիլ, վերոյիշեալ դիտողութեան մեծ յաղթանակաւ, ինչպէս առաջիկայ մատենիս (այսինքն Հայ կանոնագրքին) մէջ՝ ուր այնչափ դարեր նիւթ հանգանակած են: Հոս՝ որ դին իյնայ կիրթ աչք մը, դժուարաւ կրնայ երկու տող անկէ պրծիլ՝ որ մէջը շեպուիթ մը չգտնէ հինը նորէն ընտրելու:

Վերոյիշեալ քննութիւններէն յառաջ եկած լեզուի ընտրողութիւնները ամենեւին հաղորդութիւն չունին ան ընտրութեանց հետ՝ որոնք հասարակօրէն կ'ըլլան յանուն Ոսկեդարու լեզուի: Այս վերջինները այնչափ տարտամ՝ այնչափ առաձգական (elastisch) սկզբանց վրայ կեցած են, մանաւանդ թէ անհիմ եւ յեղեղուկ ճաշակի մը վրայ ըստ հաճոյս չափուած են, որ միեւնոյն կտորը հոս հին, հոն նոր, իրօք նորը՝ հին, իրօք հինը՝ նոր կը վճռուի ի շփոթութիւն գիտնոց եւ ի վնաս գիտութեան*: Ասանկ վաղ-վաղուկ դատաստանաց ցայտմ՝ շատ դիւրահաւան գտնուած են Ներուպայիք, երբոր Հայոց մատենագրութեան վերաբերեալ իրաց ձեռնամուխ եղած են, օրինակի աղագաւ՝ բոլորովին նոր օրերս Վիկտոր Լանկուա:

Չէ, մեր յիշած նոր դիտողութեանց մէջ ճաշակը որոշիչ չէ: Բառարանով եւ Բերականութեամբ միանգամայն է՝ որ հիմնովին երկուքի կը բաժնուի հայերէն գրարար լեզուն: Ան եւ աս լեզուն գործածողները իրարու կը յարաբերին, ինչպէս գրականապէս պատմութիւնը կը ցուցնէ, իրբեւ երկու իրար շոշափող, երիցագոյն եւ կրասերագոյն ծնունդներ միեւնոյն դարու մէջ: Այսչափ քիչ ժամանակի տարբերութեան մէջ այնչափ մեծ լեզուի փոփոխութիւն մը կամ անկում մը ըստ ինքեան անպատեհ է մտածել, եթէ իրը բնական ընթացից մէջ մնացած ըլլար: Բայց զանոնք իրարմէ բաժնողը այնչափ ժամանակը չէ, որչափ դպրոցը կամ ուսումն է՝ որով վերջինները յունական լեզուի երկարագոյն եւ կատարելագոյն հրահանգ առած են: Սոյն ատենուան ուսումնականութեան կենդրոնէն, Աղեքսանդրիայէն եկող հայ ուսումնասիրաց մէջ, ո՞վ կրնայ գիտնալ՝ թէ ո՞վ պարագլուխ ըլլալով, զաղափար մը ծնած է կարելի եղածին չափ հայերէն լեզուն յունականին կազմութեանը մօտ բերելու, ասիկա իրաց արդիւնք մըն է՝ որն որ երկբայութեան տակ չէյնար, այսինքն՝ նոյն ատենները սկիզբ առած մասնաւոր դիտաւորութիւն մը կամ թէ ըսենք՝ դաշնակցութիւն մը որ հայերէնը à la grecque գրուի: Կրնայ մարդ այս օր հայերէն բառարանաց եւ քերականութեանց մէջէն իրենց յատուկ Բառարանն ու Բերականութիւնը զատել:

* Սոյն խօսքերը ուղղուած են յատկապէս նոյն ժամանակուան այլեւայլ դպրոցներու, որոնք սկիզբարեան եւ ոչ-սկիզբարեան լեզուները իրարմէ զանազանելու հաստատուն կողման մը շունչնալով՝ իրենց մատենագրական հրատարակութիւններուն մէջ շատ անգամ՝ ոչ-դասականը դասական եւ դասականն ալ ոչ-դասական անուանուած են: Ինչպէս յայտնի է այս դպրոցներէն սկիզբարեան հռչակուած են նոյնպէս Զմնոր Գլակ, Մ. Խորենացի, Գ. Փարպեցի, Եղիշէ են:

Ան Հելլենականութեան հետ պէտք չէ շփոթել ան յունական տարրը՝ որն որ այսպէս ըսնէք ընտածին եղած է հայերէն լեզուի եւ որուն գործածութիւնը նախընթաց է հայերէն գրականութեան, գուցէ քրիստոնէութեան հետ մտած¹: Եւ ոչ ալ դարձեալ՝ ան յունականութիւնները կ'իմանանք՝ որոնք բոլորովին պատահական են, երբ որ ան հնագոյն լեզուաւ գրողները յունարէնէ թարգմանած ատեննին, երբեմն կամ ըստ քմաց եւ կամ (ինչպէս յաճախ կը պատահի) աղէկ չթափանցելով՝ յունական ձեւերը կը պահեն²: Բայց երբեք յայսմ միօրինակութիւն մը չի տեսնուիր, վասն զի իրօք ուրիշ բան չեն, բայց եթէ զրչին ընթացքին մէջ քիչ խորհրդածուած պատահմունք: Ասոր հակառակ՝ մէկալնոց յունականութիւնները մասնաւոր գրութենէ (systeme) յառաջ եկած միօրինակութիւն եւ ընդհանրութիւն ունին, յունական բառերուն, մասնիկներուն, յանգերուն, բարդութեանց շրջաններուն. գոգցես համախոհութեամբ յարմարուած ձեւեր են՝ որոնք ամէնը մէկէն որոշ գրութեան մը վրայ շինուած են, անանկ՝ որ եթէ Սահակ կամ Եզնիկ տասը քսան տարի ետքը նորէն աչքերնին լուսոյ բանային՝ օրին. աղագաւ Փիլոնի երբայցեցոյ նախախնամութեան գիրքը հայերէն կարդալու, տարակոյս չունինք, մեզմէ շատ աւելի շուարած պիտի մնային չգիտնալով խիստ շատ տեղ՝ թէ ինչ հասկընան: Դեռ ասոր ուսումը չընող եւրոպացի հայերէնագիտաց եւ գիտնականաց ուղղելով մեր խօսքը՝ կ'ըսենք թէ ան աստիճանի ի սակաւութիւն որոշ եւ զգալի չէ միջին դարուց լատին լեզուին տարբերութիւնը Տուղիոսի կիկերոնի լեզուէն, որչափ 5^ր դարուն առջի կէսին վերաբերեալ անձանց գրութեան լեզուն հեռու է վերջի կէսին մէջ սորվողներուն գրութեան լեզուէն, օրինակի աղագաւ՝ Եզնիկան կամ Կորեան լեզուն՝ Մ. Թորենացւոյն կամ Ղ. Փարպեցւոյն լեզուէն:

Այս գրութեան համեմատ գրուածները հնագոյն գրուածներէն ի կրկին զլսոյ կը դանազանին, մէյ մը դրականապէս, մէյ մ'ալ պակասարար: Որչափ աւելի կը յարի մատենագիր մը կամ գրութիւն մը աս նոր գրութեան օրէնքներուն, այնչափ աւելի կը հրաժարի ան բառական ու դասաւորական (syntaxal) անբաւ խաղերէն՝ որոնք զհնագոյն լեզուն բազմապատիկ կը զարդարեն մեր յանուանէ նախնական ճանչցած հեղինակաց եւ թարգմանութեանց մէջ: Ըստ այսմ՝ աս առաւել եւ նուազը՝ 5^ր դարու երկրորդ կէսին գրութեանց մէջ լեզուի կողմանէ աստիճանաւորութիւն մը կը ձեւացնէ, աս զարդոցին ամէն աշխերտը հաւասարապէս զիմնգրաւ չըլլալով, ոմանց քով դեռ հին լեզուի տարբերքը եւ ճաշակը տիրող տեսնուած է, եւ հազիւ տեղ տեղ նորաձեւութիւնը զամագիտ եղած է, երբեմն մինակ ըստ բառարանի³, երբեմն նաեւ ըստ քերականական մասին⁴, մինչուկ որ վերջապէս հին սկզբնական լեզուն բոլորովին կ'անցնի կ'երթայ եւ կը տիրէ որոշ նկարագիր մը չունեցող, հին եւ նոր տարր խառն, անզօր լեզու մը: Ո՞վ կրնայ ասոր տարակուսիլ, աս գրութեան լեզուին գոնէ առաջին հեղինակները չէին կրնար հնագունին անտեղեակ ըլլալ, արդէն ասոր անհակառակելի ապացոյցն ունինք վերոյիշեալ Փիլոնի գործոց թարգմանութեան մէջ ուր Սուրբ Գրոց խօսքերը եւ միայն զասոնք ընդհանրապէս խօսելով, հնագոյն լեզուով եւ սիրուն ճա-

¹ Օրինակի աղագաւ՝ քարեպաշտ (εὐσεβής), աստուածասէր (θεόφιλος), ողջակէզ (δλόκανοτος):

² Օրինակի աղագաւ՝ Գործոց Առաք. Ա. աս բացարձակ սեռականը որ հայերէն չէ:

³ Օրինակի աղագաւ՝ Հիւսիքոսի Յովնայ գրոց մեկնութեանը թարգմանութեան մէջ:

⁴ Օրինակի աղագաւ՝ Կիւրղի Երուսաղէմի եպ. ի առ Կոստանդոս գրած թղթոյն թարգմանութեան մէջ:

շակով մը կը թարգմանէ միևնոյն թարգմանիչը: Բայց ժամանակը յառաջանալով՝ նախնական ճաշակը երթալով մտրած գացած է:

Աս դրուժեան մէջ՝ որպէս զի հայերէն լեզուն, որչափ որ կարելի է, յունականին տրամաբանական ճշդութեանը մօտ բերուի, մերկացուցած են զանիկա մեր յունասերները իրեն ասիական աւելաբանութիւններէն: Մեծ խաղ կը խաղան մեր բնիկ հին լեզուին մէջ համանունը (ածականք, գոյականք, բայք եւ ամբողջ նախադասութիւնք իսկ): Դուրաքանչիւր ոք ի հեղինակաց իր հանձարոյն համեմատ իրեն սիրական կամ ունակական եղած բառերն ու ձեւերը ընտրելով մասնաւոր nuance մը շինած է իրեն: Ընդհանրապէս մեր բուն հին լեզուին մէջ գանազանութիւնը* գերագոյն զարդ ըմբռնուած է, անանկ՝ որ իւրաքանչիւր ոք չէ թէ մինակ ուրիշներէն տարբեր իրեն բառեր կամ բառից նշանակութիւններ կ'ընտրէ, հապա ինք ալ կարծես թէ իրմէ յագելով անոնց տեղ մերթ ընդ մերթ ուրիշ կը փոխանակէ: Շատերուն քով՝ զանազանութեան իղձը տարբեր կերպով մը երեւան կ'ելլէ, այսինքն՝ համանունաց կուտակութեամբ**, զխաւորաբար՝ զանոնք երկու երկու զուգելով¹: Ընդհանրապէս Ասիական Արեւելեանց սովորական եղած է իմաստ փոխելու, իմաստ բազմացնելու տեղ՝ բառ կամ խօսք փոխել: Դրուժեան լեզուին դպրոցը աս յատկութիւններէն հրաժարած է, ամէն աս կերպ զարդերը կողոպուած են, ճապաղութիւններն ամփոփուած, ամէն տեսակ բառից զուգութիւն կարելի եղածին չափ պարզուած² եւայլն:

Ցայսպայր խօսուածներէն սա կրնանք յառաջ բերել՝ որ ինչպէս կրտսերագոյն դպրոցը իր ուսումը զխաւորաբար յունականի վրայ ընելուն ասոր յատկութիւնները առած է, ասանկ ալ անկէ առջեւ դպրոցը զխաւորաբար ասորական լեզուի հմուտ ըլլալով՝ մեր հասարակօրէն ենթադրածէն շատ աւելի ասորական ձեւեր սեպհականած էր³ մինչուկ մէկ որոշ աստիճան մը: Ինչպէս հնագոյն հայերէնի մէջ գտնուող յունա-

¹ Ատրեբէնի մէջ ալ՝ որուն շատ հմուտ էին ան ատեն աս մատենագիրները, նոյն դէպքը կը տեսնուի: Ասեմանի Cod. liturg. Հատ. Թ. էջ 273: Saepe solent Syri pluribus uti verbis eandem rem significantibus illaque synonymorum appositio et conservatio, quae Graecis et Latinis vitiosa esset, ipsis est eloquentiae flosculas. Ասոր մերձաւոր երեւոյթներն նոր լեզուաց մէջէն գերմանականին մէջ կընայ փնտուելի: Հիմակուան երեք տարբէ բաղադրեալ տաճկական լեզուին éléganceին կը վերաբերին համանունները, ինչպէս ամենուս ծանօթ է:

² Օրինակի աղագաւ՝ աղօթս առնել՝ = աղօթել:

³ Ասիկա չէ թէ մինակ ան գիրքերուն համար կ'ըսենք՝ որոնք ուղղակի ասորեբէնէն թարգմանուած են, ինչպէս Յակոբայ Մժրնի եպ.ին, Եփրեմի, Օննորայ եպիսկոպոսի եւ ուրիշ ասոնց նմաններուն գործոցը, հապա նոյն իսկ տեղ տեղ ուղղակի յունականէն թարգմանուածներուն մէջ ալ ասորականութիւններ շատ զգալի են, օր. աղագաւ՝ Ոսկեբերանի գործոց, Սուրբ Բարդղի վեցօրեից եւն թարգմանութեանց մէջ, նոյն իսկ առաջիկայ հրատարակութեան մէջ յունականէ թարգմանուած կանոնաց մէջ սա ասորականութիւնները՝ օծուսն, օծել, (ձեւաւորութիւն. ձեւաւորել), որ ընդ ամուսնութեամբ են (ամուսնացեալք), զերս պահոց (զպահս՝ բռնու տեղ) եւն: Թուղթ Ծուրպի առաքելոյ, համար 20. «Սիրելիք, եղիցուք շինել զանձինս:» — Ի վերայ ամենայն իրեք եկեղեցւոյ:

* Օր. համար՝ Այս կտոր յորժամ ընդ արեւելս ընթանալն չէ ինչ արգել թէ ընդ արեւմուտս ոչ արշաւոյնն, եւ յորժամ ընդ հիւսիսի վարդին չէ ինչ արգել թէ ընդ հարաւ ոչ արշաւոյնն, Եզնիկ: Դարձնի սուգն յարախոսութիւնն եւ կոծն ի խնդրութիւնն (փինս. սուգն եւ կոծն դարձնի յարախոսութիւնն). Ին արդեօք պարծեսցի կամ որով ինքք նպարտանայցէ է: Յորժամ յարեւելից կողմանէ երեւի տյսմ ստուերն յարեւմուտս կոյս օգէ զանձն:

** Օր. Հռուսաց յաղաց գնաց. կացի մնացի զի բերցէ խաղող, եւ եկն նրեր ինձ փուշ. Թիկունք օգնակամութեան, կտորեաց ի սորս սուսերի կամ ի սորս սայր սուսերի. հայարարատ հայերեւմախոս, երկիր փշարեր տատասկարեր, զանալից շարագան տանջել. յամկարծօրէն յանպարտասոյց յեղակարծուսն ժամանակի: Բտեղու պէսպիսութիւնն յառաջ կու գայ՝ նախադասութիւններու կրկնութիւնն նոյնպէս միշտ պէսպիսութեան օրինօք. օր. Յամնայն կողմանս վարդին, եւ ընդհանուր արշաւն եւ ընդ ընաւ սլասն. եկն եհաս ի վերայ մեր վախճան, ժամանեաց ի վերայ մեր օրհան: ԻՍՄԲ. «ՀԸՆԴ»

կանին համար վերը զանազանեցինք, նոյնը կրնանք ընել հայերէնի մէջ գտնուող ասորականին համար ալ, այսինքն՝ ուրիշ է լեզուին մէջ մտած, ընտածին եղած ասորական ձևերը՝ որոնք առհասարակ շատերուն քով կը գտնուին, եւ ուրիշ է ան ասորականը՝ որն որ մասնաւորաց քով (օրին. աղագաւ՝ Եփրեմի ու Յակոբայ Մծբնացւոյ գործոց թարգմանութեան մէջ) շատ տեղ խորթութեանց կը դիմէ:

Կայ երրորդ զանազանութեան կէտ մը աս երկու դպրոցաց լեզուներուն: Անկախ ան Դրութեան արուեստական լեզուէն եւ աս ասիական զարդերէն՝ կան բուն հայերէն եզրներ (termini) եւ մասնիկներ եւ բառից նշանակութիւններ՝ որոնք կրտսերագոյն դպրոցէն ստեղծուած չեն, բայց անոր նկարագրական բառերն են, անանկ՝ որ եթէ ուրիշ ապացոյցներ չըլլային, մինակ անոնք ալ բաւական են որոշելու գրութեան մը ժամանակը: Վասն զի եթէ պարզապէս հայերէն երեւցած, բայց ստուգիւ յունական ճշգրութեան դիմացը որոշ բառեր ունենալու համար յարմարցուած քանի մը բառերը (օրին. աղագաւ՝ սեռ «սերել», բառէն, ըսյ «բամ», — ըսել — բայէն, քերական «գիր, գրական», բառէն, քերթող «կերտ», պարսկական — հայերէն արմատէն եւն) մէկգի հանելով՝ անբաւ ստուգիւ հին հայերէն բառեր եւ մասնիկներ կան որոնցմէ սմանք կամ 1. ամենեւին ցայսօր նախընթաց գրութեանց մէջ չեն տեսնուած, կամ 2. զրեթէ մէկ կամ երկու տեղ հազիւ տեսնուած է, եւ կամ 3. շատ երկրորդաբար կը գործածուի իբրեւ մի առհարիւր կամ առհազար խի, ուր որ կրտսերագոյն դպրոցին եւ անոր յաջորդող դարերուն համար մինչեւ ցայսօր առաջին կարգի գործածական բառեր եւ մասնիկներ են: Օրինակի աղագաւ՝ Առջի կարգէն են տրոհել, տրամանալ, տարիալ, վաւալ, վեհ, գոռոզ, շահատակել, արիի, յաւէտ, վրդովել, կառուցանել, բասրել, աստանօր, անդանօր, ուրանօր, խրախճանութիւն, յարմարել, սաղարի, նուաստ. Երկրորդ կարգէն. օրինակի աղագաւ՝ փարթամ, մաղթել, վեթխարի, խոհեմ. Երրորդ կարգէն օրին. աղագաւ՝ բոլոր, յորով, անտեսսանելի (բոլոր այսպիսի կազմութիւն ունեցող ածականները), աստուածային (բոլոր «ային», վերջաւորողները) բաղձալ, աւարտել, հաւաքել, հրաշալի, կենցաղ, հարուստ (մեծատուն՝ նշանակութեամբ) «աբար», «ապէս», վերջացող մակբայներ, . . . -ակ մասնկով վերջացող ածականներ (որոնցմէ շատերը առջի կարգէն են ինչպէս միջակ, ախորժակ), յաղագս՝ նախադրութիւնը, զկնի (իբրեւ մակբայ), նախ (իբրեւ նախադրութիւն եւ բարդութեանց մէջ) եւն: Ասոնք կրտսերագոյն դպրոցին մասնաւոր ճաշակը կրնանք սեպել. եւ անսովոր չէ լեզուաց մէջ՝ որ քիչ աստնուան միջոցի մէջ շատ մը բառեր եւ մասնիկներ սկսին աւելի գործածական ըլլալ՝ որոնք 20 կամ 30 տարի առաջ այնչափ չէին ինչպէս մեր օրերը տաճկական գրաւոր լեզուին վրայ նոյն դէպքը կը տեսնենք. ասոնք լեզուին նորաձեւութիւններ են՝ որոնք շրջանէ շրջան կրնան փոխուիլ:

